

УДК 343.98:159.98

Купріянова Анастасія Олександрівна,
директор Національного наукового центру
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Міністерства юстиції України,
кандидат юридичних наук,
м. Харків, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7874-8875>
e-mail: anastasiya.k_ust@ukr.net

Ірхін Юрій Борисович,
провідний науковий співробітник
Київського відділення Національного наукового центру
«Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України,
кандидат психологічних наук, доцент,
м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7402-3294>
e-mail: irxinson@gmail.com

СЕМАНТИКО-ІНТЕРПРЕТАЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ПОЛІГРАФА В СУДОВІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ ЕКСПЕРТИЗІ

В умовах сьогодення як інструмент судово-психологічної експертизи повноцінно використовується поліграф, а результати судової експертизи, викладені у висновку експерта, є джерелом отримання доказів, що передбачено сучасним процесуальним законодавством України.

Понад десять років тому наказом Міністерства юстиції України від 27.07.2015 № 1350/5 розділ VI «Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень» було доповнено пунктом 6.8, яким, зокрема, передбачалося проведення «опитування із

застосуванням спеціального технічного засобу — поліграфа» з визначенням предмета таких опитувань: ступеня ймовірності повідомленої опитуваною особою інформації; повноти наданої опитуваною особою інформації; джерела отриманої опитуваною особою інформації; уявлень опитуваної особи про певну подію; іншої орієнтувальної інформації, необхідної для конструювання версій розслідування певних подій.

Сучасна науково-методична база визначає людину як носія фізіологічних маркерів психічних процесів, пов'язаних із опрацюванням інформації, що дозволяє розглядати особистість як родовий об'єкт судово-психологічної експертизи із застосуванням поліграфа.

Таким чином, спеціальним об'єктом психологічних досліджень при проведенні судових психологічних експертиз із використанням поліграфа є мнемічний і емоційно-вольовий досвід людини. Отже, цільовим предметом психологічних досліджень при проведенні судових психологічних експертиз із використанням поліграфа є фізіологічні реакції людини (особистості), що в неї виявляються у відповідь на пред'явлені їй психологічні стимули, які відображають зміст конкретного інформаційного патерну (подію, обставини чи їх деталі).

Враховуючи, що об'єктом судово-експертних психологічних досліджень із використанням поліграфа є людина як носій психофізіологічних проявів (особистість), головним напрямом застосування поліграфа в межах судово-психологічних досліджень є виявлення у свідомості людини нематеріальних (ідеальних) слідів, які свідчать про наявність сенсорного досвіду особистості стосовно фактів, обставин і подій, що підлягають експертному дослідженню.

Таким чином, використовуючи поліграф у судово-експертній діяльності, ми маємо справу з ідеальними слідами (а не матеріальними), що за наявними психосемантичними навантаженнями у цілісному вигляді складають ідеально-слідову

картину, яка дозволяє експертним шляхом сформувати цілісне уявлення про предмет дослідження.

Отже, виходячи з цього, основними завданнями, які вирішуються судовою психологічною експертизою з використанням поліграфа на даному етапі розвитку суто «психологічної експертології», є:

- установлення ступеня когнітивної значущості для підекспертної особи певної інформації, викликаной її приховуванням або підтвердженням;

- з'ясування відповідності чи невідповідності інформації, заявленої підекспертною особою стосовно фактів, обставин і подій, які підлягають дослідженню, її особистому досвіду;

- виявлення у свідомості людини нематеріальних (ідеальних) слідів, які свідчать про наявність сенсорного досвіду особистості стосовно фактів, обставин і подій, що підлягають експертному дослідженню;

- установлення відповідності чи невідповідності змістовної частини суб'єктивного відображення психологічних установок особистості її наявному сенсорному досвіду.

Враховуючи, що при проведенні судових психологічних експертиз із використанням поліграфа ми маємо справу не з матеріальними, а з ідеальними (матеріалізованими) об'єктами, ступінь експертної надійності, вірогідності та достовірності отриманих за результатами досліджень висновків подекуди викликає ґрунтовну недовіру судів та інших компетентних органів (осіб), унаслідок чого часто піддається сумніву, що стає приводом або для спростування висновків, або для призначення і проведення альтернативних експертиз.

Із метою отримання відповіді на риторичне питання «Яким чином українські суди сприймають результати досліджень на поліграфі?» нами на базі Національної школи суддів України упродовж 2015–2019 років було проведене тематичне опитування

860 суддів різних рівнів та кваліфікацій щодо різних аспектів сфери використання поліграфа в судово-експертній практиці.

За результатами проведеного тематичного опитування думки респондентів розподілилися таким чином:

- не можна застосовувати в судово-експертній практиці взагалі у зв'язку з високою імовірністю помилок — 260 осіб;

- можна застосовувати в судово-експертній практиці, але з суворими методологічними обмеженнями — 155 осіб;

- доцільно застосовувати в судово-експертній практиці як окремий вид судової експертизи — 68 осіб;

- доцільно застосовувати в судово-експертній практиці як окремий підвид судової психологічної експертизи — 389 осіб;

- доцільно застосовувати в судово-експертній практиці винятково в межах судової психологічної експертизи — 143 особи;

- доцільно застосовувати в судово-експертній практиці винятково за умов ретельної методичної підготовки — 436 осіб;

- доцільно застосовувати в судово-експертній практиці винятково за умов фахової компетентності, обізнаності та підготовленості поліграфолога — 600 осіб;

- доцільно застосовувати в судово-експертній практиці винятково за умов наявності автентичного, високовалідного і значущого стимулу — 457 осіб.

Проведене тематичне опитування наочно показало, що в цілому поліграф має право на існування в загальній схемі судових експертиз. Але є нюанси, які створюють потенційні небезпеки використання поліграфа у сфері судочинства та застосування й охорони права. Саме серед цих нюансів вельми поважними суддями були визначені провідні проблеми впровадження й використання поліграфа як окремого виду судово-експертної діяльності.

Ґрунтуючись на результатах проведених нами досліджень, серед провідних проблем і причин, які зводять нанівець ефективність і експертну значущість поліграфа в судовій психологічній експертизі, а також критично знижують ступінь експертної надійності, вірогідності та достовірності отриманих за результатами експертних досліджень висновків, ми визначили чотири основні кластери: інтерпретаційні, методологічні, дефінітарно-термінологічні та функціонально-бюрократичні/правові.

Як засвідчує наявний десятирічний досвід використання поліграфа в судово-експертній діяльності, самі по собі методологічні, дефінітарно-термінологічні та функціонально-бюрократичні/правові проблеми достатньо легко долаються як відомчим нормативно-правовим регулюванням, так і практикою. На відміну від них, інтерпретаційні кластери навіть до цього часу викликають певні труднощі, подекуди сприяють появі хибних висновків і тягнуть за собою серйозні проблеми у сфері судочинства, застосування й охорони права.

На наш погляд і на наше глибоке переконання, сучасні проблеми інтерпретаційного кластера ґрунтуються не на методологічних чи нормативно-правових засадах, а виключно на наявності/відсутності спеціальних психологічних знань у поліграфолога та наявності/відсутності у нього практичних навичок та умінь ці знання застосовувати на практиці. Зокрема, йдеться про вибір, семантизацію, актуалізацію та використання стимулу, який пред'являється поліграфологом підекспертній особі.

Із позицій суто психологічної сутності загальної методології психологічних досліджень поліграф фіксує фізіологічну (психофізіологічну) реакцію на стимул — емоційно значущу інформацію. Саме тут ми стикаємося з проблемами суто інтерпретаційного характеру: по-перше, ця реакція є прив'язаною до стимулу за підсвідомим (несвідомим) механізмом, тобто реагує на суто ідеальний слід; по-друге, ця реакція є специфічною (нетиповою) відносно факту й джерела надходження самої

емоційно значущої інформації, тобто вона не проявляється сама собою в межах звичайних повсякденно-буденних умов; по-третє, ця реакція не є диференційованою з позицій реактивності організму, натомість являє собою варіації орієнтувального рефлексу, рефлексу впізнання і частково — оборонного й захисного рефлексів.

При цьому наявність фізіологічної (психофізіологічної) реакції на стимул може бути зумовлена:

1. Тим, що підекспертна особа дійсно вчиняла певні дії або здійснювала певну діяльність (максимально ймовірно схожу на ту, про яку йдеться, але не факт);

2. Тим, що з підекспертною особою вже спілкувалися з приводу вчинення цих (або аналогічних) дій чи здійснення цієї (або аналогічної) діяльності;

3. Тим, що підекспертна особа широко виявляє стійкий інтерес до аналогічної (подібної) інформації;

4. Наявністю непередбачуваних сторонніх асоціацій, пов'язаних із впливом стимулу на підсвідомість.

Отже, в реальності ми маємо за суттю полімодальну, амбівалентну або в цілому невизначену ситуацію, в якій тільки перший варіант надає нам підстави впевнено припускати наявність у особи так званої «значущої інформації». Наявність же у підекспертної особи «значущої інформації» у варіантах 2–4 означає лише припущення в напрямі бажаного, а не дійсного.

За результатами наших власних спостережень і власного досвіду використання упродовж останнього десятиліття поліграфа в судовій психологічній експертизі ми маємо змогу дійти висновку, що найбільш актуальними проблемними місцями суто інтерпретаційного характеру при використанні поліграфа в судовій психологічній експертизі є:

– наявність можливості вибору й застосування стимулу (на практиці така можливість наявна не завжди, часто стимул

у задалегідь заготовленому вигляді надається експертові як вихідний матеріал);

- валідність і автентичність наданого як вихідний матеріал чи обраного експертом вільним чином стимулу;

- якість наданого як вихідний матеріал чи обраного експертом вільним чином стимулу, що забезпечує його придатність і достатність для отримання на його ґрунті об'єктивних, повних і неупереджених висновків;

- потенційна можливість обґрунтованого тлумачення й достовірної інтерпретації наданого чи обраного стимулу.

У контексті особливостей вибору та інтерпретації стимулювального матеріалу під час використання поліграфа в судовій психологічній експертизі слід зазначити, що вирішення суто психологічних завдань у межах судової психологічної експертизи апіорі, в принципі й наперед не забезпечує вирішення суто правових питань на кшталт визначення правдивості/неправдивості, достовірності/недостовірності показань особи, її причетності/непричетності до вчинення певних дій (злочину). Це, зокрема, може додатково на імовірно-вірогідному рівні припускатися за допомогою відповідних корелятив між психофізіологічними показниками стану особи та змістом відповідей на поставлені їй запитання, які формулює експерт-поліграфолог на підставі відомої йому інформації (прихованого стимулу). Але не більше ніж припущення. Тобто за рівнем вірогідності — менше ніж середній рівень.

Тож при вирішенні завдань отримання так званої «орієнтувальної» інформації (здебільшого ймовірного гатунку) у вигляді реакцій на «орієнтовні» стимули обов'язково слід враховувати, що результати психологічного дослідження цілком і повністю залежать від суто психологічного змісту складених експертом тестових питань (тобто від стимулу), що і ставить під сумнів (цілком природним чином) можливість отримання об'єктивно достовірного результату такого роду дослідження.

Отже, наведене нами у змісті цієї статті свідчить про те, що запорукою об'єктивності, повноти дослідження при проведенні судових психологічних експертиз із використанням поліграфа є плідна, кропітка й ретельна робота з вербальними чи невербальними стимулами, які врешті й пред'являтимуться підекспертним особам у вигляді значущих питань.

Саме правильно обраний, грамотно і методично опрацьований та правильно семантизований стимул, здатний викликати виражену й автентичну значущу реакцію, є гарантом досягнення максимально високого, тобто такого, що сягає максимальних показників ($\approx 95\text{--}100\%$), ступеня вірогідності за результатами проведення судової психологічної експертизи з використанням поліграфа та під час емпіричного оцінювання отриманих результатів.

Врахування зазначених у змісті цієї роботи особливостей вибору та інтерпретації стимулювального матеріалу при проведенні судових психологічних експертиз із використанням поліграфа гарантує успішне подолання зазначених проблем і дозволяє сформулювати й надати повний, об'єктивний і неупереджений висновок.